

УДК 930(47+57)«19»

В. В. Пилипенко

**ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ
ІСТОРИОГРАФІЄЮ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ СРСР ЩОДО ІРАНУ
ПРОТЯГОМ 1972 – 1991 рр.**

У статті на основі досліджень радянських сходознавців розкривається сутність і основні напрямки реалізації зовнішньої політики Радянського Союзу щодо Ірану, здійснюваної упродовж 1972 – 1991 рр. Автор, послуговуючись хронологічно-проблемним методом, виокремлює наступні періоди у радянській історіографії та головну їх тематичну спрямованість: друга половина 1970-х років «фаза активного втручання СРСР у справи Затоки через подолання наслідків енергетичної кризи», 1980 – 1986 рр. «обґрунтування історичної спільності радянсько-іранської співпраці на основі здобутків революцій», 1987 – 1991 рр. «політологічний аналіз розвитку Ірану, як суб'єкта зовнішньополітичної діяльності Кремля». У кінці роботи подається висновок, що радянська історіографія представлена вузькоспеціалізованими дослідженнями, що не відображають у повній мірі усю сутність політики СРСР щодо Ірану у період його модернізації та постреволуційного становлення.

Ключові слова: історіографія, іранознавці, Іран, США, СРСР, ісламська революція, «нафтовий шок», війна, зовнішня політика.

Іран завдяки своєму стратегічно важливому географічному положенню та значному економічному потенціалу посідав одне із центральних місць у зовнішньополітичній доктрині Радянського Союзу. Значний політичний інтерес Кремля до міжнародної ситуації навколо Ірану зумовлював вихід у світ численних праць радянських сходознавців, присвячених іранському історичному досвіду державотворення. Дослідниками більше уваги приділялося висвітленню радянсько-іранських відносин, виходячи із детального аналізу того фактору, що на період написання роботи визначав

сутність співпраці та міждержавного діалогу СРСР й Ірану. Дивлячись на спеціалізовану тематичну спрямованість та залежність від внутрішньополітичної кон'юнктури, історіографія радянської доби не лише висвітлювала конкретні аспекти зовнішньої політики СРСР щодо Ірану, але й сама, виконуючи роль наукового пропагандиста, була її частиною. Саме тому, стаття, що ставить за мету дослідити особливості підходів радянської історіографії у висвітленні зовнішньої політики СРСР щодо Ірану протягом 1972 – 1991 рр. є актуальною.

Вихід Радянського Союзу та Ірану на європейський нафтогазовий ринок унаслідок енергетичної кризи 1973 р. та посилення радянсько-американського суперництва за вплив на Ірак зумовили перехід СРСР до «фази активного втручання» у політичні процеси близькосхідного регіону й визначили проблематику досліджень другої половини 1970-х років.

Універсальним довідником фінансового становища країн Західної Європи й США періоду «нафтового шоку» вважається праця Є. М. Примакова «Энергетический кризис в капиталистическом мире» [1]. Однак, попри відносну об'єктивність наведених статистичних даних й макроекономічних показників, що змінилися після націоналізації країнами-експортерами нафтовидобувних компаній, Примакову не вдалося уникнути ідеологічних штампів під час обґрунтування доцільності збільшення виробничих потужностей СРСР й поглиблення співпраці із країнами Перської затоки. Одночасно із виходом у 1975 р. книги під редакцією Є. М. Примакова з'являється стаття Г. М. Ільїна, присвячена зіставленню технічних характеристик природного й попутного газу та математичному аналізу нових підходів до формування цінової шкали на енергетичні ресурси [2]. Наведені дані у поєднанні із висновками провідного сходознавця свідчили про зростання для Радянського Союзу значення економічного фактору у виробленні основ своєї зовнішньої політики щодо Ірану.

Більшою тематичною наповненістю відзначаються праці 1980-х років, що пояснюється значними зрушеннями у системі міжнародних відносин

через втрату Ісламською Республікою Іран статусу «жандарма Затоки» та посилення радянської військово-політичної присутності на Близькому та Середньому Сході. Своєрідним збірником головних принципів зовнішньополітичної діяльності Радянського Союзу можна вважати «Историю внешней политики СССР», що вийшла у 1981 р. під загальною редакцією міністра закордонних справ Радянського Союзу Андрія Громико [3]. Основна частина двотомника присвячена висвітленню міжнародних ініціатив Кремля у вирішенні проблем країн Затоки, найперше Ірану, відповідно до положень Програми миру, Програми подальшої боротьби за мир і міжнародну співпрацю, свободу, незалежність народів, прийнятих на XXIV з'їзді КПРС [3, с. 9]. Однак, зазначене дослідження, попри значну джерелознавчу базу не може відповідати критеріям об'єктивності, адже ставить за мету довести універсальність радянської зовнішньополітичної доктрини й доцільність ініціатив СРСР на рівні міжнародних організацій. Вихід у світ проурядового видання започаткувало цілу серію порівняльно-історичних досліджень постреволюційного розвитку СРСР й Ірану, як суб'єктів міжнародних відносин.

У 1981 р. побачили світ книги С. Л. Алієва «Иран в прошлом и настоящем» [4] й С. Л. Агаєва «Иран в прошлом и настоящем. Пути и формы революционного процесса» [5]. Праці, окрім схожої назви, містили подібний ретроспективний розгляд державотворчих процесів та основних проблем суспільного розвитку в Ірані, починаючи від періоду становлення династії Пехлеві до остаточного утвердження при владі клерикалів на чолі з рахбаром Хомейні. Левова частка досліджень присвячена висвітленню внутрішньополітичного життя Ірану після ісламської революції як держави, де перемогу здобув політичний іслам. Проте, якщо для С. Л. Алієва у цьому питанні на перше місце виходить проблема подолання кризи з американськими заручниками, як головної умови завершення формування в Ірані вертикалі влади, то С. Л. Агаєв намагається на основі історико-соціологічного дослідження установити співвідношення традиційних і

сучасних елементів під час революційних подій. Незважаючи на прийнятність для СРСР ісламської революції зазначені праці чітко не виокремлюють конкретні напрямки радянської політики в Республіці Іран даного періоду.

Заморожування американсько-іранських контактів через захоплення послідовниками курсу імама Хомейні у заручники працівників посольства США у Тегерані та оголошення Америки «великим Сатаною» активізувало дослідницьку роботу істориків-сходознавців. Найбільш відомими, присвяченими «іранській політиці» Білого Дому та заходам Кремля, націленим на посилення свого впливу на Іран через новий виток «холодної війни», були монографії того ж таки С. Л. Агаєва «Иранская революция, США и международная безопасность: 444 дня в заложниках» [6] та В. А. Кременюка «Борьба Вашингтона против революции в Иране» [7].

С. Л. Агаєв, будучи більш схильним до ідеологізації локальних політичних перетворень у районі Затоки, головну вину за крах політики «розрядки» покладав на Вашингтон. Радянський Союз при цьому наділявся роллю захисника «пригнічених Сполученими Штатами іранців» й лобіста інтересів Ірану на засіданнях ООН. Віктор Кременюк, на відміну від Агаєва, для того щоб найповніше проілюструвати згубний вплив на перебіг революційних процесів американського втручання в іранське суспільно-політичне життя та протиставити такій інтерференції радянські пропозиції щодо розширення економічної співпраці з ІРІ, головну увагу зосередив на вивченні та апелюванні до англомовних документів й періодичних видань. Робота В. А. Кременюка насичена також цитатами Андрія Громико, Леоніда Брежнєва про реакційну роль США у революційному процесі та становленні Ісламської Республіки Іран, разом із фактами про перші контакти радянської правлячої еліти із Хомейні. Загалом, червоною ниткою по всій книзі, навіть у розділах, присвячених виступам радянської делегації по іранському питанню у Раді Безпеки ООН, як і у С. Л. Агаєва, проходить головне ідеологічне кредо

всієї на той час сходознавчої науки – боротьба «передових сил ісламської революції з імперіалізмом США».

Не дивлячись на значну поширеність у 1980-х рр. революційної тематики у радянській історіографії, іранознавці також продовжували працювати над дослідженням нафтогазового сектору промисловості Ірану і перспектив закріплення СРСР на світовому енергетичному ринку. Однією із перших, у 1980 р., вийшла стаття У. З. Шаріпова, присвячена еволюції нафтової політики іранської держави за умови проамериканської орієнтації шаха та залежності економічного розвитку від іноземних інвестицій [8]. Однак, найбільш детально розкрити вплив нафтового чинника на суспільно-політичний розвиток Ірану зумів С. М. Алієв у своїй праці «Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в.» [9].

Автор висунув тезу про те, що заходи Рези Пехлеві під час «білої революції» з удосконалення нафтогазової промисловості сприяли покращенню розвитку іранського села, подоланню напівфеодального статусу країни та виведення її на рівень регіонального лідера. Оцінюючи санкційну політику США щодо Ірану, Алієв доводив, що саме антиамериканізм на фоні націоналізації стратегічно важливих галузей економіки під тиском обмежень фінансової діяльності Ірану на світовому ринку відіграв ключову роль у консолідації іранського суспільства та швидкому виходу Республіки із кризи. Питанню переходу іранської економіки від ринкової, орієнтованої на потреби США та країн Західної Європи, до закритої з переважанням державної власності присвятив свою працю «Иран. Изменения в отраслевой структуре экономики в 60-70-х гг. (К проблеме ломки колониальной структуры экономики)» А. З. Арабаджян [10].

Найбільший інтерес для нас становить та частина роботи А. З. Арабаджяна, що детально розкриває плани Радянського Союзу до встановлення свого впливу на економічне життя Ірану за рахунок радянських інвестицій й кадрово-технічної допомоги розвитку іранської важкої промисловості. Подані статистичні дані наочно демонструють секторальність

радянської допомоги Ірану й наряду з доробками С. М. Алієва, У. З. Шаріпова засвідчують переважання у зовнішній політиці СРСР щодо Ірану у 1970-1980-х рр. питання поглиблення орієнтації на Москву нафтогазового сектору економіки та важкої промисловості.

Завершення ірансько-іракської війни та виведення радянських військ із Афганістану сприяли перегляду концепції близькосхідної політики СРСР, що не могло не позначитися на тематиці й ідеологічній наповненості досліджень. Праці, що вийшли у 1987 – 1989 рр. за характером викладу інформації нагадують політологічний аналіз постреволюційного Ірану як суб'єкта радянської діяльності в районі Затоки. Суперечності в оцінці Москви хомейністського Ірану, ідеологічні протиріччя класифікації ісламської революції наочно продемонстровані у збірній монографії провідних іранознавців «Иранская революция 1978 – 1979 гг. Причины и уроки» [11]. Статті, упорядковані за проблемно-хронологічним методом розкривають ряд причин й передумов зміни режиму в Ірані революційним шляхом, аналізують на основі доступної джерельної бази хід ісламської революції та подають з точки зору інтересів Кремля оцінку політики нової іранської влади у регіоні зокрема та на світовій політичній арені загалом.

Провідна роль Радянського Союзу як посередника у вирішенні ірансько-іранського конфлікту, від позиції якого на засіданнях ООН залежало вирішення подальшої долі Ірану спровокували підвищений інтерес радянської наукової еліти до юридичної сторони проблеми протистояння Багдаду й Тегерану. На історичній обумовленості ірансько-іракської війни наполягав Ш. А. Ніязматов [12]. Він, апелюючи до радянсько-іракського договору 1972 р. та стратегії Вашингтону на «загравання із Тегераном і Багдадом» доводив, що конфлікт був не лише результатом «холодної війни», але й вирішальним етапом до утвердження Ірану регіональним лідером, здатним провадити самостійну політику. Викликає значний дослідницький інтерес інформація автора про реакцію ЗМІ Франції та Великої Британії на зміну розстановки сил у Затоці, спричинену першою серйозною заявкою

СРСР у 1972 р. на розширення своєї присутності на Близькому та Середньому Сході.

Окремому аспекту ірансько-іракської війни, скандалу з таємним постачанням уряду Мехді Базаргана американської зброї, присвячена колективна праця журналістів-міжнародників ««Ирангейт»: зеркало политики и морали Вашингтона» під загальною редакцією В. Вербенко [13]. Автори ставили за мету протиставити радянську близькосхідну політику, націлену на збереження Ірану у фарватері свого ідеологічного впливу намаганням Вашингтону повернути Тегеран під своє «ручне управління». Разом із прецедентом «Ирангейту» у радянських періодичних виданнях виходили статті, присвячені танкерній війні та феномену політичної діяльності Народної партії Ірану.

Розпад Радянського Союзу й перехід Росії до зовнішньополітичної доктрини із чітко вираженими рисами європоцентризму з одного боку, призвів до незбалансованості у тематиці розвідок радянської зовнішньої політики щодо Ірану, а з іншого – визначив якісно новий етап дослідження позицій СРСР у Перській затоці, позбавлених ідеологічних штампів й партійного контролю.

Як бачимо, радянська історична наука сенситивно реагувала навіть на практично непомітні зрушення у стратегії близькосхідної політики Москви. Будучи залежними від ідеологічних постулатів, продиктованих вищим партійним керівництвом, іранознавці так і не змогли створити єдиної комплексної праці, здатної показати сутність й багатофакторність зовнішньої політики Радянського Союзу щодо Ірану, реалізованої протягом 1972 – 1990 рр. Кожен з періодів радянської історіографії ознаменовується виходом праці, автором якої була людина, яка мала безпосереднє відношення до формування основ зовнішньої політики СРСР щодо Ірану. Так, історіографія другої половини 1970-х рр., коли близькосхідний вектор став домінуючим у радянській зовнішній політиці, представлена роботою Євгена Примакова, а

дослідження 1980-х рр. відкриваються виданням під редакцією Андрія Громико.

Загалом у радянській історіографії, присвяченій проблемі зовнішній політиці СРСР щодо Ірану та представлений виключно вузькоспеціалізованими дослідженнями й публікаціями можна виокремити декілька періодів становлення. До першого періоду належать праці другої половини 1970-х років, що відображають перехід Кремля до «фази активного втручання у справи Затоки через подолання наслідків енергетичної кризи». Другий період охоплює 1980 – 1986 роки і характеризується сукупністю праць, покликаних обґрунтувати історичну спільність радянсько-іранської співпраці на основі здобутків революцій 1917 й 1979 років відповідно. Останній із періодів, що підлягали детальному розгляду припадає на 1987 – 1991 рр. і представлений роботами, де центральне місце займає політологічний аналіз розвитку Ірану, як суб'єкта зовнішньополітичної діяльності Москви. У короткий проміжок часу від кінця 1980-х років до розпаду СРСР у 1991 р. намітилося зростання кількості робіт, присвячених Ірану. Однак, незважаючи на переважання в радянській близькосхідній політиці іранського вектору, єдиної комплексної праці із дослідження зовнішньої політики СРСР щодо Ірану протягом 1972 – 1990 рр. написано не було.

Таким чином, радянська історіографія, присвячена зовнішній політиці СРСР щодо Ірану характеризується тематичною різноплановістю та однотипністю підходів. Переважання у дослідженнях одного із аспектів радянсько-іранських відносин, найбільш значущого для партійного керівництва Кремля на даний момент стало головною причиною заангажованості іранознавчих праць та відсутності у них багатфакторного підходу до дослідження усіх аспектів «іранської політики СРСР».

Подальшою перспективою дослідження мають стати питання формування нової історіографічної традиції у науковому середовищі

Російської Федерації та зіставлення її головних здобутків із розвідками українських та закордонних іранознавців.

Джерела та література

1. Примаков Е. М. Энергетический кризис в капиталистическом мире / Е. М. Примаков. – М.: Мысль, 1975. – 478 с.
2. Ильин Г. Н. Природный и попутный газ Ирана / Г. Н. Ильин // Иран. Экономика. История. Историография. Литература. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1976. – С. 9 – 26.
3. История внешней политики СССР 1917 – 1980: в 2 т. / А. Громыко, Б. Н. Пономарева – М.: Наука, 1981. – Т. 2: 1945 – 1980. – 1981. – 590 с.
4. Алиев С. Л. Иран в прошлом и настоящем / С. Л. Алиев. – М.: Наука, 1981. – 271 с.
5. Агаев С. Л. Иран в прошлом и настоящем. Пути и формы революционного процесса / С. Л. Агаев. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – 271 с.
6. Агаев С. Л. Иранская революция, США и международная безопасность: 444 дня в заложниках / С. Л. Агаев. – М.: Наука, 1984. – 278 с.
7. Кременюк В. А. Борьба Вашингтона против революции в Иране / В. А. Кременюк. – М.: Международные отношения, 1984. – 176 с.
8. Шарипов У. З. Эволюция нефтяной политики Иранского государства в 50 – 70-е гг. / У. З. Шарипов // Иран: проблемы экономического и социального развития в 60 – 70-е годы. – М.: Наука, 1980. – С. 59 – 81.
9. Алиев С. М. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в. / С. М. Алиев. – М.: Наука, 1985. – 302 с.
10. Арабаджян А. З. Иран. Изменения в отраслевой структуре экономики в 60-70-х гг. (К проблеме ломки колониальной структуры экономики) / А. З. Арабаджян. – М.: Наука, 1983. – 310 с.
11. Иранская революция 1978 – 1979 гг. Причины и уроки. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 557 с.

12. Ниязатов Ш. А. Ирано-иракский конфликт: исторический очерк / Ш. А. Ниязатов. – М.: Мысль, 1975. – 275 с.

13. Вербенко В. «Ирангейт»: зеркало политики и морали Вашингтона / В. Вербенко, Л. Енютина, П. Романов. – М.: Издательство Агентства печати Новости, 1987. – 104 с.

В. В. Пилипенко

Особенности подходов советской историографии в освещении внешней политики СССР в отношении Ирана на протяжении 1972 – 1991 гг.

В статье на основании исследований советских востоковедов раскрывается сущность и основные направления реализации внешней политики Советского Союза в отношении Ирана, осуществляемой на протяжении 1972 – 1991 годов. Автор, используя хронологическо-проблемный метод, выделяет следующие периоды советской историографии и их тематическую направленность: вторая половина 1970-х годов «фаза активного вмешательства СССР в дела стран Залива из-за преодоления последствий энергетического кризиса», 1980 – 1986 гг. «обоснование исторической общности советско-иранского сотрудничества на основании достижений революций 1917, 1979 годов», 1987 – 1991 гг. «политологический анализ развития Ирана, как субъекта внешнеполитической деятельности Кремля». В конце работы делается вывод, что советская историография представлена узкоспециализированными исследованиями, не отображающих в полной мере всю сущность политики СССР в отношении Ирана в период его модернизации и постреволюционного становления.

Ключевые слова: историография, ирановеды, Иран, США, СССР, исламская революция, «нефтяной шок», война, внешняя политика.

V. V. Pylypenko

The specific features of the soviet historiography concerning the Soviet foreign policy towards Iran, during 1972 – 1990.

The article is based on the research of the Soviet Orientalists. It reveals the particular features and main directions of the foreign policy of the Soviet Union over Iran, carried out during 1972 – 1991. The author, guided by the chronologically-problematic method distinguishes the periods in the Soviet historiography and their main thematic focus as the following: the second half of the 1970s, «the phase of active intervention of the USSR in the affairs of the Gulf through overcoming the consequences of the energy crisis», 1980 – 1986 «justification of the historical community of interests of the Soviet-Iranian cooperation based on their achievements of the revolution», 1987 – 1991 « the political science analysis of the development of Iran, as a subject of the foreign-policy activity of the Kremlin». At the end of the research there is the conclusion that the Soviet historiography presents ad-hoc studies that do not fully reflect the whole essence of the USSR policy towards Iran during the period of its modernization and post-revolutionary formation.

Keywords: historiography, Orientalists, Iran, the USA, the USSR, Islamic revolution, «the oil shock», war, foreign policy.